

De nordslesvigske bondebevægelser i mellemkrigstiden

af Hans Schultz Hansen

Det nordslesvigske landbrugs vanskeligheder

Da Nordslesvigs genforening med Danmark var fuldbyrdet i 1920, understregede "Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende" for sine holdere, at der forestod et stort arbejde: "Sværdtid er forbi! Festtid er forbi! Nu er det plovtid!"¹ Selv de landmænd, der i den glade genforenings-sommer så mest realistisk på forholdene, havde dog næppe forestillet sig, at ploven ville støde på så mange sten, som tilfældet blev. I virkeligheden blev 1920'erne og 1930'erne for det nordslesvigske landbrug én lang kriseperiode, som kun sjældent blev afbrudt af et godt år eller to.

Den nærmest kroniske krisetilstand skyldtes en række sammenfaldende uheldige omstændigheder af strukturel, konjunktural, driftsmæssig og finansiel art.² Genforeningen med Danmark betød ændrede afsætningsvilkår og skærpet konkurrence. Det store tyske hjemmemarked aftog forud for 1914 hele produktionen, og toldbeskyttelsen sikrede et højt prisniveau

på varerne. Det slesvigske landbrugs traditionelt stærke satsning på kødkvægsproduktionen fortsatte derfor langs vestkysten og i store dele af midtlandet. Østkystens landbrug lagde derimod hovedvægten på mejeribrug og svineproduktion, ligesom kornavlen atter fik betydning fra århundredskiftet. Generelt nåede det slesvigske østkystlandbrug imidlertid ikke samme høje intensitet som dansk landbrug, der med sin høje eksportkvote var henvist til at konkurrere på verdensmarkedets vilkår.

Tilpasningen til de nye markedsforhold kunne vel have været gennemført forholdsvis smertefrit, hvis udgangspunktet ikke var blevet stærkt forringet under den første verdenskrig. 20-30.000 mænds fravær ved fronterne, mangelen på kunstgødning, kraftfoder og reservedele samt tvangsafleveringer af husdyr og avl til maksimalpriser udmarvede landbruget for driftskapital. Den pengekapital, som blev frigjort herved, blev mindre og mindre værd i takt med Markinflationen. Det lange tidsrum

Hans Schultz Hansen, f. 1960, Ph.D., arkivar ved Landsarkivet i Aabenraa. Har bl.a. beskæftiget sig Solvigs og Trøjborgs ældre godshistorie og udgiver i november 1994 bogen *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*.

fra Tysklands nederlag i november 1918 til genforeningen øgede valuta-problemerne. Alle var tvunget til at spekulere i det rette tidspunkt for formueomveksling og gældskonvertering fra Mark til kroner. De fleste fulgte den økonomiske sagkundskab i dens forventning om en bedring af Markkursen – og valgte galt. Dyre kronelån måtte straks optages til genopbygning af besætninger og til folkeløn, mens indtægterne helt frem til krone-møntens længe ventede indførelse i maj 1920 var i Mark. Efterkrigsrystelserne på finansmarkedet gjorde ligeledes lånene i den nystartede “Sønderjysk Kreditforening” dyre.

Genopbygningen hæmmedes dertil af mangel på arbejdskraft. Heller ikke vejret var med; i 1921 gav sommeren tørke, i 1923 for meget vand, og kvægholdet blev hårdt ramt af mund- og klovsyge i 1921 og igen 1925-26. Kvægbruget fik det ikke bedre, da Tyskland i 1925 forhøjede tolden på slagtekvæg.

*Cornelius Petersen og
“Bondens Selvstyre” 1925-27*

I 1925-26 skærpedes krisen på grund af den panikagtige kronestigning. I december 1924 havde Rigsdagen vedtaget at føre kronens kurs op til 70 % af pari. Det skulle ske over to år, men da internationale spekulanter opkøbte kroner i massevis for at få del i den statsgaranterede kursstigning, løb stigningen i 1925 ud af kontrol, og al-

lerede i 1926 nåede kronen op i pari. Rigsdagsbeslutningen blev med P. A. Calløvs ord “et trist eksempel på, hvorledes de hæderligste motiver i forbindelse med mangel på økonomisk indsigt kan få de mest skæbnesvangre følger”. Denne hurtige revaluering gjorde det umuligt for landbruget at konkurrere på eksportmarkederne. Priserne måtte sænkes straks, men de indenlandske driftsomkostninger fulgte kun langsomt og kun tildels med ned. Hvad værre var: gældsbyrden forblev den samme i kroner og øre og blev derfor i realiteten betydeligt øget.

Gårdejer Cornelius Petersen (1882-1935) fra Vester Anflod ved Møgeltønder startede i efteråret 1925 bevægelsen “Bondens Selvstyre” i protest mod det nordslesvigske landbrugs stærkt forringede vilkår under kronekursens himmelflugt. Karikatur i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Den forringede indtjening førte i et gældstynget og udsat landbrug som det nordslesvigske uundgåeligt til tvangsauktioner, 100 i 1926 og 178 i 1927.³ Udsigten til at komme på tvangsauktion skabte blandt de nordslesvigske bønder en stemning af desperation, og adskillige sluttede op om tidens krisebevægelser med deres radikale løsninger. Den ubetinget mest yderligtgående og farverige af disse bevægelser var "Bondens Selvstyre", hvor Cornelius Petersen var den centrale skikkelse. Han var fra Ejdersted, men købte i 1905 gården Vester Anflod ved Møgeltønder, som han lod ombygge til en "Haubarg" i klassisk Ejderstedstil. I overgangstiden foretog Cornelius Petersen nogle vidtløftige økonomiske spekulationer, som bragte ham tab, og i bitterhed herover vendte han sit dybe embedsmandshad mod den nye danske administration.⁴

I september 1925 protesterede Cornelius Petersen første gang offentligt imod kronens pariføring, og han begyndte at holde møder med ligesindede på sin gård. Den 3. januar 1926 udkom første nummer af hans ugeblad "Bondens Selvstyre", og i midten af marts måned startede Cornelius Petersen en storstilet mødekampagne i den sønderjyske landsdel, hvor der blev vedtaget resolutioner, der protesterede mod de høje skatter og krævede en nyordning af den sønderjyske realkredit. De fordømte kronestigningen og forlangte en nedskrivning af

gælden til halvdelen. Her og nu skulle der indføres et moratorium, d.v.s. udsettelse med afdrag og renter.

Møderne var næsten altid besøgt af flere hundreder. Undertiden var der ikke plads til alle tilhørere. Ved et møde i Store Jyndevad den 15. april 1926 kom der så mange, at mødet måtte forlægges til kroens gård, hvor Cornelius Petersen på ægte revolutionær vis talte fra ladet af en lastbil. Hverken ved dette eller de andre møder var det dog udelukkende selvstyrefolk, som mødte frem. Mange kom for at se og høre det fænomen, som pressen skabte så stor blæst om. Andre kom for at forsøge sig med en saglig modargumentation, hvad de kun sjældent fik ørenlyd til. Atter andre kom for at afbryde møderne med ballade.

Fra anden halvdel af marts gik det slag i slag med selvstyrearangementerne. Der var rundt regnet et møde hver anden dag i en eller anden nordslesvigsk kro. Især i Aabenraa og Sønderborg amter samt på Tinglev-Løgumklostereggen blev der holdt mange møder. Fra slutningen af juli blev der på grund af høsten holdt pause til lidt forbi midten af september, hvorefter det atter gik løs. På møderne blev Cornelius Petersen trofast sekunderet af gårdejer Theodor Mathiesen Kylling fra Frørup. Også han havde gjort dyrekøbte erfaringer i overgangstiden og rantes i 1927 af tvangsauktion, hvor dog hans kone overtog ejendommen. Både Kylling og Cornelius Petersen

brugte på møderne og i "Bondens Selvstyre" et saftigt og ubehersket sprog med mangfoldige personlige angreb.

Målene for selvstyreledernes angreb var det moderne samfund, dets styreform og dets repræsentanter. Hovedfjenden for Cornelius Petersen var "centralstyret" eller blot "centralen", som var den bondeundertrykkende statsmagt. Vreden blev især rettet mod parlamentarismen og parlamentarikerne. Som styreform havde parlamentarismen spillet fallit under krigen og inflationstidens "pengesvindler". Den byggede på folkebedrag og folkeudplyndring. Valgene var det rene bedrag, eftersom partierne på forhånd havde udpeget kandidaterne. Vælgerne leverede blot en ligegyldig stadfæstelse af dette valg; parlamentarikerne valgte med andre ord sig selv. Partierne blev styret af de store sammenslutninger – Socialdemokratiet af fagbevægelsen, de konservative af monopolerne, de radikale af den internationale pengeverden og Venstre af skolelærerne og den danske finansverden. De skiftedes til i blokke at afløse hinanden ved magten, men lavede de samme ulykker. Rigsdagsmændene var folk, der havde albuget sig frem til en position som levebrødspolitikere med masser af ben at gnave og en sikker pension.

Embedsmændene var ifølge selvstyrefolkene parlamentariskernes forlængede arm og udgjorde alene derved et fremmedlegeme i folket. Deres arbejde var uproductivt: "Vort land bliver

båret af den rolige, flittige mand, som med sin familie arbejder dygtigt og med omhu i sit hverv, det være sig arbejder, bonde, købmand eller håndværker. Den af centralstyret garanterede bærer ikke landet, i sin helhed optærer han den andens fortjeneste og mere til".⁵ Vreden ramte især de nye, nordfra kommende embedsmænd. Akademikerne blev over en kam lagt for had. Heller ikke skolelærerne gik ram forbi, fordi de indoktrinerede børnene med centralstyrets visdom. På samme måde var journalisterne systemets forlængede arm, og de blev nærmest konsekvent betegnet som løgnere.

Selvstyremændene vendte også ryggen til det moderne intensive landbrug og den nye landbokultur, som havde udviklet sig fra 1880'erne. Landboforeningerne blev kritiseret hårdt, ligeså deres konsulenter, som med ordene produktion og statistik fik "den "grundtvigiansk-rettænkende", politisk veldresserede bonde hypnotiseret. Han sætter produktionen endnu højere op, og han gør endnu mere gæld for at binde ris sammen til egen bag".⁶ Højskolerne bragte ifølge selvstyrelederne systemets økonomiske og sædelige løgne ind i folket.

Erhvervslivets store organisationer medvirkede som staten til udsugningen af bonden. Kapitalisternes "truster" udbyttede ham som forbruger, og arbejdernes tilsvarende monopolisering af arbejdskraften i fagforenin-

gerne forhindrede ham i at få folk til en pris, som driften kunne bære. Da bønderne ikke var organiseret på samme måde, var de nemme ofre for embedsmændenes skatteudplyndring. Spekulanterne blev angrebet for deres medvirken til kronestigningen.

Selvstyrebevægelsens ideologi prægedes stærkt af en yderligtgående antimodernisme og rummede bestandig henvisninger til århundredgammel lovgivning som Jyske Lov og Ejdersteds kommunalforfatning. Cornelius Petersen gik så vidt i sin fornægtelse af moderne statsformer, at han ville genindføre middelalderens bondeselvstyre efter Ejdersteds eller Ditmarskens forbillede.

I samtiden anså nogle Selvstyrebevægelsen for at være fascistisk, men det var ikke videre præcist. Ganske vist var der fællestræk mellem Selvstyrebevægelsen og fascismen i kritikken af det moderne samfund, og ganske vist fantaserede Cornelius Petersen ind i mellem om et bondetog til København i stil med Mussolinis march mod Rom i 1921. Men Selvstyrebevægelsen vendte sig imod diktaturet, i hvert fald kunne det højst være et overgangsfænomen på vejen til selvstyret. Modsat fascismen ville Selvstyrebevægelsen en svag statsmagt.

Skal man endelig hæfte en ideologisk etiket på Selvstyrebevægelsen, må den nærmest betegnes som højreanarkistisk. Statens rolle skulle reduce-

res til kongedømmet, udenrigstjenesten og militæret. Toldvæsnet ville falde bort, når den rene frihandel blev indført. Post, telegraf og jernbane skulle bære sig selv, undervisningen være forældrenes privatsag. På lignende vis var det hensigten at privatisere al forsikring og sygekassevæsen. De gamle landsbygrandelag skulle genindføres. Alle skatter skulle bæres af jorden, men til gengæld burde jordens ejere være ene om at bestemme. Gårdmændene skulle hver have én stemme, de mindre jordejere kunne gå sammen om en stemme. Lejerne var "løse fugle", som ingen stemmeret skulle have, men til gengæld befries for skat. Hver landsby skulle vælge en byforstander som repræsentant for sin by i sognerådet, der igen sendte sogneformanden til herredsbestyrelsen. Herredsformændene og borgmestrene fra købstæderne skulle danne bestyrelsen af "Amtet Sønderjylland". I spidsen for amtet skulle stå en folkevalgt amtmand.

Disse selvstyreorganers vigtigste opgave var vejvæsnet. Fattigforsørgelsen måtte først og fremmest være familiernes opgave, men sognebestyrelsen skulle dog tage sig af de få værdigt trængende, som familierne ikke kunne hjælpe. Andre trængende måtte skøtte sig selv. Retsvæsnet skulle opbygges med folkevalgte dommere i alle instanser. I retsgrundlaget skulle tankerne i De Ti Bud og Jyske Lov være ledende, dog med tilføjelser om moderne arve- og handelsret m.v.

Selvstyrebevægelsen var en udpræget gårdmandsbevægelse. Af de 300, som i første halvår 1927 tegnede sig for et garantibeløb til A/S Bondens Selvstyre, var næsten to tredjedele gård- eller landmænd, mens en fjerdedel var håndværkere, gæstgivere eller købmænd. Arbejdere udgjorde kun et par procent. Husmændene holdt sig gennemgående også fjernt af foreningen. Bevægelsens tillidsmænd kom også fra gårdmandskredse.⁷

Det må stå hen, om selvstyremændene i almindelighed delte Cornelius Petersens visioner på samme måde som de delte hans aversioner. Sikkert er det, at hans særprægede ideer var medvirkende til at skabe sensation om hans navn og bevægelse. Også på anden vis sørgede Selvstyrebevægelsen for stof, som kunne få de store overskrifter frem på avisernes forsider. I juni 1926 offentliggjorde den sønderjyske presse vedtægterne og nogle "håndfæstninger" for et særligt "Bondeværn". Formålsparagraffen lød således: "Bondeværnet har en militær organisation. Bondeværnet forsvarer sit hjem og sine venners hjem mod angreb, fra hvilken side de end måtte komme, og mod angreb på den personlige frihed og ejendomsret såvel som mod alle samfundsopløsende elementer".⁸ De aktive medlemmer, mændene, forpligtede sig til at deltage i værnets øvelser. Det forlød, at "Bondeværnet" rådede over skydevåben, herunder maskingeværer. Disse afsløringer fik politiet til at foretage af-

høringer af Selvstyrebevægelsens ledere. Justitsminister Steincke fandt imidlertid, at det hele havde så barnagtig og fantastisk en karakter, at han ikke ville gribe ind.

I stedet blev det via injuriersøgsmål, de to ledere blev straffet. Kylling blev i november 1926 idømt 30 dages fængsel for i sin agitation at have æreskændet firmaet Holger Fink & Co. Større perspektiver rummede Cornelius Petersens injuriersag. På et møde i Bov i begyndelsen af september 1926 lod statsminister Stauning sig af en afbryder provokere til at sige: "Ja, er der ejendomsbesiddere, der ikke kan bevare ejendommene, må der vel være andre, der kan drive jorden. Der er i øjeblikket 50.000 arbejdsløse".⁹ Det var ikke særligt klogt sagt af en statsminister. I "Bondens Selvstyre" svarede Cornelius Petersen voldsomt igen. Han henviste til, hvorledes kong Abel var blevet dræbt af nordfriserne og fastslog: "Vi kommer til at gøre noget lignende. Vi har hørt: Man vil jage os fra gårde og sende os i døden. Over for vor familie og som kristne mennesker har vi den pligt at sørge for vore nærmeste og at bekæmpe det onde. Vi tager altså kampen op, i denne kamp gives der ingen pardon: Enten skal røverkaptajnen dø, eller vi vil dø. Vi kunne straks have gjort det af med ham, havde vi været mandsstærke til stede. Mangen menneskeplager med stjerne og charge har fået en kugle bag fra, uden at "øvrigheden"s arm kunne nå hævneren, sådan kunne

På et møde i Bov udtalte statsminister Stauning noget uoverlagt og kynisk, at der stod 50.000 arbejdsløse klar til at afløse de bønder, der ved tvangsauktioner blev sat ud af deres gårde. Det fik Cornelius Petersen til at fare i flint og kalde Stauning en røverkaptajn. Alfred Schmidt broderede i Blæksprutten for 1926 videre på denne udtalelse.

også Stauning have været nedtrampet af femhundrede bønder, uden at øvrigheden fik at vide, hvem der var hvem. Kanske havde en sådan gerning ført til, at hæderlige mænd rask og grundigt fik røservæsnet udryddet, men det kunne også have ført til, at de mange blinde og uvidende medløbere sluttede op om "statsmagten" som ikke "bærer sværdet forgæves" og dermed gav hele røversystemet en ny basis. Vi går derfor en anden vej. Først

skal hele folket være klar over ondt og godt, styre eller udplyndring".¹⁰ Cornelius Petersens svar var uden for al anstændighed, men "statsmagten" havde nok handlet klogere, hvis den havde rejst tiltale på grundlag en uprovokeret fornærmelse, der var mindre egnet til at gøre Cornelius Petersen til martyr blandt sine egne. Nu kom sagen til at gå sin tunge gang gennem retssystemet og endte i marts 1927 i Højesteret, der idømte

Cornelius Petersen en bøde på 2.000 kr., som hans tilhængere betalte.

Før retsmaskineriet var nået så vidt, havde Selvstyrebevægelsen skabt sensation på anden måde. I begyndelsen af oktober 1926 blev tre reserve-løjtnanter arresteret for forberedelse af et militært kup i tilknytning til Selvstyrebevægelsen. De havde udsendt breve til officerskolleger for at undersøge, hvordan disse ville stille sig i tilfælde af et selvstyrebondetog til København med eventuelt sammenhørende kupforsøg. Denne gang løb sagen dog ud i sandet for anklage-myndigheden, og i januar 1927 blev de tre løjtnanter frifundet.

Mens arrestationerne stod på, afholdt Selvstyrebevægelsen den 10. oktober et stort folkemøde i Aabenraa, hvor der efter de mere nøgterne referenter deltog ca. 3.000 mennesker, heriblandt en del nysgerrige. Den 12. oktober sendte forretningsudvalget et bøn-skrift til regeringen, hvor man klagede over den høje rente, kroneopskrivningen, de høje skatter, gældsbelastningen, skatteligningen og ulykkesforsikringen. Den 21. oktober mødtes forretningsudvalget med statsminister Stauning, finansminister Bramsnæs, indenrigsminister Hauge og landbrugsminister Bording. Regeringens svar tilfredsstillede imidlertid ikke Selvstyrebevægelsen.

For at bære protesten mere permanent frem på Christiansborg vedtog

bevægelsens ledere at opstille selvstyre-folk til det forestående folketingsvalg den 2. december. Det blev imidlertid en stor skuffelse for selvstyre-folkene, hvis liste kun fik 2.117 stemmer, svarende til 3,2 %.¹¹

Valgresultatet satte Selvstyrebevægelsen ind i det rette perspektiv som en marginal foreteelse i det nordslesvigske samfund, men nederlaget betød ikke udslettelse. Et højdepunkt af fantasi blev nået, da Selvstyrebevægelsen den 4. juni 1927 udsendte sine egne S.O.S.-pengesedler. Formålet var at "sprænge" Danmarks Nationalbank, men da der kun kom 7-8.000 kr. i omløb, kunne nationalbankdirektøren sove roligt.¹² I sommeren 1927 forsøgte Selvstyrebevægelsen på ny at organisere sig militært i D.s.B – som her betød "Den slesvigske Brigade". Formentlig forblev "Den slesvigske Brigade" ligesom S.O.S.-pengene en papirtiger.

Det sidste skingre trut i selvstyretrompeten blev et nyt folkemøde i Aabenraa den 31. juli 1927. Heri deltog 4-5.000 mennesker, hvoraf 1.000-1.200 vedtog at sende en resolution til kong Christian X, der opfordrede majestæten til som hertug af Slesvig at tage de sønderjyske landsdele direkte i sin besiddelse. Den 15. august 1927 blev Cornelius Petersen modtaget i audiens hos kongen, der som konstitutionel monark naturligvis kun kunne henvise Selvstyrebevægelsen til at henvende sig til regeringen. Atter endte en stærkt opre-

Et højdepunkt af fantasi nåede Selvstyrebewægelsen, da den i juni 1927 udsendte sine egne S.O.S.-pengesedler. Med indskriften "Den som ikke vil dige, han må vige" og billeder af et vikingskib og en bondesoldat fra Valdemarstiden i kamp mod en ridder appelleredes til den slesvigske bondestands selvfølelse. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Nr 02373 Haderslev, den 1. Juni 1927.

Imod denne vor Anvisning behager S. O. S. Kasse i Haderslev at betale til Ihænde-
dehaveren

Ti Kroner

(1 Kr. = $\frac{24}{100}$ Dollar)

og stilles i Regning med eller uden Advis.

Valeret:
S. O. S. Kasse

A.S. Bondens Selvstyre.

Peter Jensen, Louis Henningsen, Skovlens
Karl Henningsen, P. Selman

klameret selvstyreaktion i ingenting, og det skuffede tilhængerne dybt. Bewægelsen var færdig, selv om "Folkets Selvstyre" kunne fortsætte som dagblad til juni 1928. Cornelius Petersens nerver slog klik, og han måtte indlægges på det psykiatriske hospital i Augustenborg. Da han kom ud herfra, holdt han sig i ro. I 1935 døde han.

"Samplingsbewægelsen" 1928

Da "Bondens Selvstyre" ebbede ud i efteråret 1927, opstod et tomrum, som snart blev udfyldt af nye krisebewægelser. I første omgang opstod flere små lokale bewægelser med en kort levetid: "Hoptrupbewægelsen", "Nustrupbewægelsen" med gdr. Hübschmann som leder og "Bredebrobe-

vægelsen" med landbrugskandidat Kr. Nissen, Ellum, i spidsen. I modsætning til disse spontane fænomener var "Samlingsbevægelsen" nøje planlagt og længe forberedt.¹³ Dens hovedformål var at udnytte frustrationerne til at øge tilslutningen til det tyske mindretal. Dettets folketingsmand, pastor Johannes Schmidt, ville bygge bro til de moderate selvstyrefolk og samle utilfredse danske og tyske bønder under tysk lederskab. Desuden ville han spinde videre på Nordslesvigs særstilling inden for den danske stat, der ville være et vigtigt skridt på vejen til den flytning af grænsen mod nord, som det tyske mindretal gennem hele mellemkrigstiden så brændende ønskede sig. Schmidt kontaktede derfor den hjemmetyske gårdejer H. C. Lei fra Snøbæk, der havde opnået mange personlige stemmer som tysk folketingskandidat i 1926. Lei rådede til først at iværksætte bevægelsen hen på foråret 1928, for så ville bøndernes situation være forværret og dansksindede landmænd lettere at få i tale. Dette råd fulgte Schmidt.

Fra midten af februar 1928 blev der taget kontakt til nogle kriseramte dansksindede landmænd, men først i april 1928 trådte Samlingsbevægelsen frem for offentligheden. Natten mellem den 20. og 21. ophængtes ca. 5.000 plakater på de nordslesvigiske telefonpæle med Samlingsbevægelsens 10 krav: Dannelsen af et særligt

sønderjysk råd på 15 medlemmer, som skulle udarbejde forslag til overflytning af Nordslesvigs forvaltning fra København til landsdelen selv, overførelse af skattepenge til Nordslesvig til brug for en nedskrivning af gælden med kompensation for kronestigningen, indførelse af en lavere kriserente, øjeblikkelig standsning af alle tvangsauktioner og akkorder, statsmidler til arbejdsløshedsbekæmpelse gennem afvandings-, beplantnings- og merglingsprojekter, eftergivelse af fattighjælp, forbedret afsætning af landbrugsvarerne, fortrinsret for landsdelens børn til de lokale embeder og Det sønderjyske Råds overtagelse administrationen af hypoteklånependens og lånekassens midler. Endelig blev det fastslået, at disse krav ikke anfægtede Nordslesvigs statspolitiske tilknytning til Danmark.

Samlingsbevægelsen gik straks i gang med en mødekampagne og en underskriftindsamling. Frem til den 1. maj blev der afholdt 7 møder. Samlingsbevægelsen havde tre-fire omrejsende agitatorer og et kontor med tre ansatte. Den udgav ugebladet "Folkets Røst" med ca. 700 abonnenter. Pastor Schmidt, der stadig holdt sig i baggrunden, håbede, at bevægelsen gennem denne ihærdige agitation kunne samle 30-35.000 underskrifter. Det mål blev ikke nået, men der indkom dog 24.000, hvoraf formentlig de to tredjedele var fra dansksindede og resten fra tysksindede nordslesvigere. Det tydede umiddelbart på, at der var

en ikke ubetydelig lydhørhed for bevægelsens krav.

H. P. Hanssen og andre danske pressefolk indså imidlertid straks, at bevægelsen var iværksat fra det tyske mindretal og kaldte konsekvent Samlingsbevægelsen for "Leibevægelsen". Lei selv gjorde ikke meget for at skjule dette forhold. Den 23. maj 1928 blev der afholdt et stort møde i Gram. Her talte statsminister og folketingsmand i Røddingkredsen, Th. Madsen-Mygdal (V), til de 6-7.000 tilhørere, hvoraf vel ca. 1.000 var selvstyre- eller samlingsmænd. Han afviste skarpt Sam-

lingsbevægelsens krav som urealistiske og separatistiske og slog på sine kendte og enkle, liberalistiske strenge. Efter statsministeren talte både Cornelius Petersen, Kylling og Lei. Sidstnævnte henviste til det danske mindretals store tilbagegang ved de netop afholdte rigs- og landdagsvalg i Sydslesvig og spurgte åbent statsministeren, om han var klar over, hvor strømpilen pegede hen. Det var Madsen-Mygdal, men det afslog han at diskutere med Lei, som havde eksponeret sin tyskthed for hårdt. Det hjalp ikke meget, at en samlingsdeputation den 14. juni 1928 gik i audiens hos

Samlingsbevægelsen

Offentl. Møde

Onsdag den 12. September

Aften Kl. 8 paa Hotel Danmark
i Aabenraa.

Talere:

Lei, Kylling, Deichgräber

Fri Diskussion! ——— Alle indbydes!

Til Dækning af Udgifterne opkræves 50 Øre i Entree
Arbejdsløse gratis Adgang!

Samlingsbevægelsen opstod i foråret 1928. Den var i det skjulte iværksat af det tyske mindretal og skulle samle de krisefrustrerede bønder under hjemmetysk lederskab. Alligevel fik Samlingsbevægelsen også tilslutning af den dansksindede gårdejer Th. M. Kylling fra Selvstyrebevægelsen, der sammen med H. C. Lei og Wilh. Deichgräber talte på et møde i Aabenraa i september 1928. Løbeseddel i Samlingsbevægelsens blad "Folkets Røst" 1928 nr. 10.

Christian X "som underdanige og loyale statsborgere".

Op til landstingsvalget i september samme år blev Leis tyskhed endnu mere åbenbar. Den 2. august opstilledes han på Slesvigsk Partis liste, og det var for meget for de fleste af Samlingsbevægelsens dansksindede støtter, og selve valget den 14. september 1928 blev et eklatant nederlag for bevægelsen. Dens liste fik kun 1.019 stemmer, svarende til 2,2 %. Det var 1 % mindre end Selvstyrebevægelsen ved folketingsvalget i 1926. Strømpilen havde ikke peget i retning af Lei, og hans bevægelse var færdig.

Når Samlingsbevægelsen blev en fiasko, skyldtes det næppe kun Leis alt for åbenlyse tyskhed, men også at bevægelsen simpelt hen ventede for længe. Fra dansk side startede i april 1928 den såkaldte "Tinglevbevægelse" med redaktør A. Svensson, Haderslev, og andre fremtrædende danske nordslesvigere, hovedsagelig Flensborgfolk fra grænsestriden 1918-20. De mente i modsætning til f.eks. H. P. Hanssen, at man skulle komme "bevægelserne" mere i møde og søge at fastholde deres tilhængere i den danske lejr. På initiativ af gårdejer Peter Gad i Hejsel mødtes denne kreds den 13. april i Tinglev. Den 20. april fremkom kredsen med en udtalelse, der blandt andet krævede stop for tvangsauktionerne og en sammenslutning af de producerende erhverv i Nordslesvig. På et møde i Aabenraa den 5. maj stiftede en stor for-

samling "Sønderjyske Erhvervs Sammenslutning" med det formål "at samle befolkningen i arbejdet på at genskabe et sundt økonomisk grundlag for landbruget og derigennem atter skabe fremgang og trivsel for samtlige erhverv". Programmet var imidlertid ikke særlig konkret, og sammenslutningens betydning blev meget beskedent. Tinglevbevægelsens funktion blev mest at tage luften ud af Samlingsbevægelsen, netop som denne skulle træde frem for befolkningen.¹⁴

Dertil kom, at Leis spekulation i krisens forværring viste sig forgæves. Tværtimod begyndte det at lysne for det nordslesvigske landbrug i 1928. Efter kulminationen i 1927 faldt tvangsauktionernes tal til 169 i 1928, 102 i 1929 og 68 i 1930. Høsten var god både i 1928, 1929 og 1930. 1928-29 gav gennemgående lidt bedre priser end de to foregående år, og de indenlandske omkostninger tilpassede sig efterhånden mere og mere kronestigningen.

"Landbrugernes Sammenslutning" i Sønderjylland 1931-40

De gode år i slutningen af 1920'erne fik imidlertid snart ende. På verdensplan blev der i 1929 konstateret en overproduktion af korn, og priserne begyndte at falde.¹⁵ Tro mod læren fra 1880'ernes landbrugskrise udnyttede de danske landmænd i første omgang det billige foder til at forøge deres animalske produktion, især af svin. I Danmarks vigtigste aftagerlande gik

man en anden vej og indførte told på fødevarerimporten for at beskytte det hjemlige landbrug. Tyskland forhøjede således allerede i november 1929 tolden på levende kvæg, hvilket gik ud over de nordslesvigske kvægavlere. Det ramte det meget eksportafhængige danske landbrug hårdt, at landene gennem beskyttelse af deres egen landbrugsproduktion søgte at eksportere krisen. Priserne på hovedprodukterne smør og svin tog et kraftigt dyk.

En sådan indtægtsnedgang kunne ikke undgå at få alvorlige følger for de mest gældstyngede landmænd. Som i midten af 1920'erne udmøntede krisen sig derfor snart i et stigende antal tvangsauktioner. I 1931 kom 286 store og små landbrugsejendomme under hammeren, og året efter kulminerede krisen med hele 484 tvangssalg. Endnu en gang var det nordslesvigske landbrug hårdest ramt. Mellem hver ottende og hver niende landbrug i Nordslesvig kom i årene 1931-35 under hammeren, mens det kun var hver fyrretyvende nord for Kongeåen.

Tvangsauktionerne og andre former for udlæg gjorde mange af de kriserammede bønder fortvivlede. De mest desperate blev foregangsmænd i de nye krisebevægelser. I februar 1931 stiftede landinspektør Kristian Engelbrecht Kristiansen i Brande bevægelsen "Jord-Arbejde-Kapital" (J.A.K.), der i midten af 1931 havde ca. 12 kredse i Nordslesvig, men som snart mistede sin betydning.¹⁶ Af lokal oprindelse var

"Hjemmeværnet", der stiftedes på et møde i Rødekro den 14. marts 1931, men som næppe levede sommeren over.¹⁷ En anden sønderjysk krisebevægelse med ringe betydning var "Foreningen til Erhvervelse af tabte Hjem i Nordslesvig", der 1932-33 forsøgte at hjælpe bønder, der ved tvangsauktion eller på anden vis havde tabt deres ejendom, til at generhverve denne.¹⁸

Den bevægelse, der frem for alle andre skulle opfange de kriserammede landmænd, blev i stedet den landsdækkende "Landbrugernes Sammenslutning."¹⁹ Den 4. juli 1931 blev det første LS-møde i Nordslesvig holdt i Løgumkloster under mottoet "stands tvangsauktionerne". Der blev dannet en lokal LS-forening, hvis leder, den førnævnte Kr. Nissen fra Ellum, derpå drog rundt i landsdelen for at få oprettet andre lokale LS-foreninger. Allerede den 20. august var der dannet så mange LS-foreninger i Aabenraa amt, at der var basis for en amtsforening, og senest ved midten af september var der dannet tilsvarende LS-amtsforeninger for Haderslev, Tønder og Sønderborg.

LS fik i sammenligning med de tidligere sønderjyske krisebevægelser en enorm tilslutning. For 1931/32 kan medlemstallet i de fire amter anslås til tæt op imod 10.000, svarende til i gennemsnit 70 % af alle landbrugere. Endnu i april 1936 blev medlemstallet opgivet til 9.000. Nordslesvig var dermed den del af landet, hvor LS stod stærkest.

De sønderjyske LS-mænd markerede sig fra starten på LS's radikale fløj. Således fandt ideen med at udelukke landmænd, der havde overtaget en gård på tvangsauktion, i sommeren 1931 tilslutning i flere andelsmejerier, som indsatte en paragraf herom i vedtægterne. I Broderup og Løjt blev boykottanken også praktiseret, men i december 1931 blev metoden underkendt af domstolene og af ledende danske LS-folk.

Fra sensommeren 1931 blev det for alvor klart, at de radikale tegnede det sønderjyske LS. De ville have LS til at iværksætte ulovlige aktioner som skattenægtelse og betalingsophør for renter og afdrag. Den radikale fløj lededes af en gammel kending i krisebevægelserne, Th. M. Kylling fra Frørup, som fortsatte i stilen fra selvstyredagene. En anden forgrundsskikkelse blev Kr. Nissen. Han var ikke så yderligtgående som Kylling, men blev ofte grebet af stemningen på de store møder og fremsatte skarpe udtalelser, han egentlig ikke stod inde for. Iagttagere kom i tvivl, om han holdt sine taler, eller det var talerne, der holdt ham.

Den radikale fløj stod bag et stort debitor møde i Haderslev den 24. oktober 1931, hvor ca. 800 låntagere i Sønderjyllands Kreditforening krævede moratorium (betalingshenstand). Dens storhedstid blev imidlertid foråret 1932, hvor krisen forværredes. I marts gennemførte 100 LS-folk med Kr. Nissen i spidsen således en

protestdemonstration mod en tvangsauktion på dommerkontoret i Aabenraa, og Kylling forsøgte at afholde folk fra at byde på en løsøreauktion. Denne måneds største manifestation blev dog "stormen" på Sønderjyllands Kreditforening i Haderslev den 22. marts. Anledningen var fængslingen af gdr. Kiil i Ørby, der havde overfaldet en retsbetjent under en udsættelsesforretning på sin gård. 2-3.000 demonstranter deltog i møder flere steder i byen, og en stor del samlede sig derpå foran kreditforeningens bygning, hvor de krævede direktør P. A. Callø til regnskab. Nogle ville storme bygningen, men inden det kom så vidt, opløste politiet den store demonstration. Dagen efter hindrede ca. 500 demonstranter dommerens adgang til Kr. Nissens gård i Ellum, og den berammede tvangsauktion måtte i stedet holdes på dommerkontoret.

Den største konfrontation med myndighederne blev "Stenderupslaget". Jørgen Nissens gård i Stenderup på Sundeved var ved en tidligere tvangsauktion blevet overtaget af Stenderup Andelskasse, men Nissen var blevet på gården som bestyrer. Den 1. april 1932 skulle en ny ejer imidlertid flytte ind. Den 21. marts blev der kastet u-ladte øvelsesgranater med trusselsbreve ind ad vinduerne til to bestyrelsesmedlemmer i andelskassen. Der var malet hagekors på granaterne. Det blev ikke opklaret, hvem der havde kastet dem, men LS' amtsledelse fordømte straks aktionen. Også den kommen-

Den største konfrontation mellem politi og demonstrerende bønder i kriseårene i begyndelsen af 1930'erne blev "Stenderupslaget" den 5. april 1932. På billedet ses politi og vrede bønder efter demonstrationen ved Jørgen Nissens ejendom. Fot. i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

de ejer fik trusselsbreve, og plakater med opfordring til boykot af ham blev sat op i sognet. Den 1. april demonstrerede 2-300 ved gården, men udsættelsesforretningen blev udskudt. Dagen efter gentoges aktionen, og der blev sat en fast vagt. Den 3. var rolig, men den 4. kom dommeren med et stort politiopbud, og de 30-40 vagthavende demonstranter blev fordrevet og udsættelsesforretningen gennemført. Dagen efter samledes 1.000-2.000 demonstranter imidlertid ved gården, herunder nogle kommunister fra Sønderborg. Kylling og Kr. Nissen holdt

tale sammen med de danske nationalsocialisters "fører" Frits Clausen og den hjemmetyske nazist Deichgräber. Da en demonstrant kastede en sten, trak politiet stavene og spredte demonstrationen. Det vakte en del vrede, at politiet således huggede ind på de sønderjyske bønder, navnlig at der var tilkaldt 50 betjente fra København.

Stenderupslaget fik moderate LS-ledere som H. Petersen fra Gramby, amtsformand for Haderslev, til at tage afstand fra de radikale. Andre moderate var P. Agertoft og Oluf Lo-

renzen fra Aabenraa amt. For at modvirke splittelsen valgte et LS-repræsentantskabsmøde den 13. april en særlig sønderjysk LS-hovedbestyrelse, der skulle afløse det hidtidige fællesudvalg. Den skulle bestå af de fire amtsformænd, fire husmænd og et medlem valgt af repræsentantskabet. Hertil valgtes Kr. Nissen fra den radikale fløj, mens den moderate Peter Nielsen fra Refsø blev vraget. LS for Sønderborg amt ville imidlertid ikke være med, hvis Nissen blev valgt. Udgangen blev, at både Nissen og Nielsen fik sæde i bestyrelsen. Det blev imidlertid den radikale fløjs kulmination. Kylling og Nissen havde begge svære problemer om halsen. Kyllings gård stod foran tvangsauktion, og selv blev han idømt en bøde for sine boykotplakater i Stenderup. Kr. Nissen var op sagt som bestyrer på gården og sigtet for urolighederne ved stormen på kreditforeningen. Det indbragte ham i juli en måneds fængsel, en straf som Højesteret fordoblede. I september 1932 var den radikale periode klinget endegyldigt ud, og i oktober kunne den moderate Peter Nielsen fra Refsø sætte sig i den sønderjyske LS-hovedbestyrelses formandsstol.

De forskellige kriselove bidrog i nogen grad til at forbedre landbrugets økonomi. Efter kulminationen i 1932 tog tvangsauktionerne af, men kun langsomt. I 1933 afholdtes 322, i 1934 379 og i 1935 181 auktioner. Først derefter kan den egentlige krise siges at være overvundet med 87 tvangssolgte land-

brug i 1936 og 84 i 1937. Det nord-slesvigske landbrugs store gældsbyrde gav det imidlertid fortsat en udsat position, og ulykker som den alvorlige mund- og klovsygeepidemi 1938-39 kunne nemt få læsset til at vælte for de mest forgældede. Denne langsomme og usikre rekreation gav fortsat basis for en krisebevægelse som LS. LS fandt de traditionelle landboforeninger for svage som landbrugspolitiske interesseorganisationer og mente, de i stedet burde koncentrere sig om det landbrugsfaglige arbejde og overlade det til LS at kæmpe for en forbedring af bøndernes økonomiske og sociale vilkår. Forholdet mellem LS og landboforeningerne var imidlertid ikke kun præget af modsætninger, men også af samarbejde. I januar 1933 nedsatte LS, Fælleslandboforeningen for Nordslesvig og De samvirkende Sønderjyske Husmandsforeninger således "Det Sønderjyske Landbrugsudvalg", som holdt møder med regeringen og de sønderjyske rigsdagsmænd for at øge hjælpen til landsdelens bønder.

Aktionerne blev dog ikke opgivet. På et LS-møde i Tønder i juni 1933 blev ideen til en endagesmejeristrejke undfanget. Peter Nielsen forelagde tanken for LS' landsbestyrelse, som afviste at iværksætte en sådan aktion. LS-Sønderjylland fortsatte imidlertid alene. Selv om de moderate havde fået overtaget her, var sønderjyderne altså stadig blandt de mest aktivistiske LS-folk. Det sønderjyske

LS' styrke kom for dagen, da "Sønderjydske Mejeriforening" på en ekstraordinær generalforsamling med stort flertal anbefalede landmændene at holde mælken hjemme søndag den 23. juli (184 for, 32 imod, 6 undlod).

For at hindre strejkebrydere i at levere mælk, vedtog hovedbestyrelsen at oprette såkaldte mobilgrupper i hvert sogn, bestående af 10 mand i 2 biler. Denne "bondegarde" skulle endvidere rykke ud ved tvangsauktioner. Politiet posterede modsat betjente ved alle andelsmejerier, men dagen forløb uden episoder, og Peter Nielsen slog fast, at 97 % af mælken blev holdt hjemme. Mange mejerier havde imidlertid åbent lørdag aften for at modtage mælken fra aftenmalkningen lørdag, og om mandagen modtog mejerierne også mælken fra søndagens morgenmalkning. Aktionen var således ikke forbundet med økonomiske ofre for landmændene, og den fik ikke den ringeste indflydelse på mælkeforsyningen til byerne. Selv om strejken indadtil i det nordslesvigske landbrug manifesterede sammenholdet om LS, var den med al sin avissensation kun en storm i et glas mælk.

De opsigtsvækkende aktioner var dog kun den ene side af LS's virksomhed. Organisationen ydede samtidig i det stille en indsats for at hjælpe den enkelte nødstedte landmand igennem krisen uden at skulle gå fra gården. For at udnytte de muligheder, akkordloven fra 1931 gav, nedsatte LS i janu-

ar 1933 et særligt nordslesvigsk debitorudvalg med næstformanden for Aabenraa Amts LS, gdr. Peter Agertoft, som formand. Debitorudvalget skulle varetage de gældstyngede landmænds interesser i forbindelse med akkorderne. Der oprettedes kontorer i Aabenraa og Tønder, der tog sig af kontakten til kreditorerne. Et forsøg i efteråret 1933 på at organisere debitorerne i en samlet henvendelse til kreditforeningen gav derimod intet resultat.

Kreditforeningen iværksatte i stedet et rekordstort antal inkassobegæringer i efteråret 1933, som førte til det stigende antal tvangsauktioner i 1934 (se ovenfor). Det fik LS til atter at forsøge sig med et par opsigtsvækkende aktioner i forbindelse med tvangsauktioner i december 1933 og februar 1934. Denne tilbagevenden til demonstrationspolitikken var dog kun forbigående. Den moderate Peter Nielsen styrkede sin position, da han den 23. marts 1934 blev udpeget til "fører" for det sønderjyske LS. Inspirationskilden til denne udnævnelse var let at få øje på, men Peter Nielsen benyttede den til et opgør med de danske nazister i LS. Den 12. maj 1934 lod han den radikale LS-fløjs hovedfjende, kreditforeningsdirektør P. A. Callø, tale på et LS-møde. Peter Nielsen betegnede Callø's tale som "LS snak fra A til Z" og sikrede sin hovedbestyrelse et tillidsvotum til dens forhandlingspolitik. Den kop the var for stærk for de danske nazisters fører, læge Frits Clausen fra Bovrup, der havde indledt et samarbejde med den

radikale LS-fløj. Det blev ikke bedre, da Peter Nielsen betegnede nazisterne som de dårligste medlemmer af LS. Den 18. maj holdt ca. 100 nazisymptiserende LS-mænd møde med Frits Clausen. De krævede Peter Niensens afgang, men efter en tillidsvotum i hovedbestyrelsen var det ham, der blev. I stedet gav Frits Clausen sine folk besked på at melde sig ud, men han fik kun følgeskab af få. Som eneste sogneorganisation meldte Ullerup LS sig kollektivt ud. Året efter tog Peter Nielsen et opgør med de tysksindede LS-medlemmer, som han ville have udstødt. Her havde han dog ikke alle amtsorganisationer med sig, og enden blev, at kun de tysksindede medlemmer, der virkede for en grænseflytning, blev opfordret til udmeldelse.

Efterhånden som krisen blev afhjulpet, blev LS' betydning mindre, men organisationen forstod stadig med jævne mellemrum at manifestere sig. "Bondetoget" til København den 29. juli 1935 havde således ca. 3.100 deltagere fra Nordslesvig. Peter Nielsen var med i den LS-deputation, der fik foretræde for kongen, som han indviede i de særlige nordslesvigske problemer. I august 1936 blev det tvivlsomme leveringsstopvåben atter forsøgt. Denne gang skulle svineproducenterne tilbageholde deres slagtesvin i en uge. Ved de nordslesvigske slagterier gik leverancen ned med 40-70 %.

I 1936 oplevede LS i Sønderjylland flere lederudskiftninger. Peter Niel-

sen trak sig tilbage, da han blev opstillet som kandidat for Det frie Folkeparti ved landstingsvalget. Også i Tønder og Aabenraa amters LS var der formandsskift. I Sønderborg amt forblev Chr. Schmidt fra Dybbøløsten derimod ved roret. Samme år splittedes LS på landsplan, og det skabte også splid i Nordslesvig. Da så oven i købet kontingentet blev sat op i 1937 til 1 kr. pr. leveret slagtesvin, var der lagt op til medlemstilbagegang. Endnu i april 1936 havde LS haft ca. 9.000 medlemmer i Nordslesvig, men i 1938 var tilslutningen halveret. Sit dødsstød fik organisationen dog først i 1940, da den indgik i et snævert samarbejde med de danske nazister. Det førte til uro i de sønderjyske amtsorganisationer, og Hans Petersen fra Gramby blev sammen med Peter Niensens efterfølger som formand for LS i Haderslev amt, Wormsdorf, ekskluderet på grund af deres protest.²⁰

Politiske perspektiver

Det nordslesvigske landbrugs særlige vanskeligheder betød en større politisk uro end i dansk mellemkrigslandbrug. 1920'ernes Selvstyre- og Samlingsbevægelser havde ikke paralleller nord for Kongeåen, og i 1930'erne viste LS i Nordslesvig en større tilslutning og radikalitet end i det øvrige land. Dertil kom en over gennemsnitlig tilslutning til de danske nazister i Frits Clausens hjemstavn og en for de danske ledere overraskende solid tilslutning til det tyske

mindretal, ikke mindst efter dets nazificering fra 1933. Både danske og tyske nazister fiskede med flid i de rørte vande, sidstnævnte især ved den såkaldte "Stolligaffære" 1936-37, hvor en dansksindet gårdejer blev chikaneret med mejeriboykot, smædebrev, brøndforurening, hærværk og korporligt overfald, fordi han ved en tvangsauktion havde overtaget en hidtil tyskejet gård på Løjt land.

Alligevel nåede krisebevægelserne ikke frem til en position, hvor de for alvor kunne true de etablerede landboorganisationer og de demokratiske borgerlige partier. Da det kom til stykket, led Selvstyre- og Samlingsbevægelserne eklatante nederlag ved valgene, og den store tilslutning til LS betød, at moderate ledere fik basis for at skubbe de få yderligtgående til side. DNSAP nåede aldrig over de 5 % af stemmerne, og det hjemmetyske naziparti formåede trods al rygvind sydfra ikke at gennembryde "loftet" for mindretallets stemmeandel på 15-16 %.

Udviklingen i Nordslesvig kom derfor trods den større uro i langt højere grad til at forme sig som i det øvrige Danmark end som i Sydslesvig og Holsten.²¹ Efter antallet af tvangsauktioner at dømme var krisen her ikke hårdere end i Nordslesvig, snarere tvært imod. Alligevel gjorde den det her muligt for storlandbrugets højreorienterede interesseorganisation at ødelægge den demokratiske bondeforening. Protestbevægelsen "Landvolk" tog skrappe

midler i brug med bombesprængninger og lignende, og resultatet blev en masseflugt fra de etablerede borgerlige partier over til Hitlers NSDAP, der i de fleste slesvig-holstenske landområder sejrede stort ved rigsdagsvalget i 1932.

En vigtig årsag til denne forskellige udvikling i Danmark nord for Kongeåen, Nordslesvig og Slesvig-Holsten skal formentlig søges i bondesamfundets forskellige politiske traditioner fra de sidste årtier af 1800-tallet. Der er næppe tvivl om, at de danske bønder under forfatningskampen blev bredere og fastere mobiliseret i en politisk kamp under demokratiske faner end i Slesvig-Holsten, hvor højrepartier som konservative, nationalliberale og antisemitter løb med en stor del af landvælgerne, og hvor de venstreliberale partier med deres honoratioreskandidater og -komiteér organisatorisk stod svagt uden for byerne. Samtidig indgik Venstre og Det radikale Venstre i Danmark som elementer i en holdningsbaseret bondebevægelse, mens de samme bånd mellem økonomi, politik og kultur savnedes i Slesvig-Holsten. En parallel til de danske højskoler fandtes tilsvarende ikke.

Allerede under fremmedherredømmet tog dansksindede nordslesvigere den danske bondebevægelse til forbillede for deres egen nationalpolitiske organisationsopbygning, og efter Genforeningen styrkedes disse bånd til den danske udvikling yderligere. Selv om der efter 1920 var nogen usikkerhed

med at orientere sig i det danske partisystem, og selv om bevægelserne skabte nogen turbulens, viste de demokratiske partier, interesseorgani-

sationer og kulturelle foreninger alligevel en modstandskraft over for krigstidens rystelser, som ikke stod meget tilbage for det øvrige land.

NOTER:

1. *Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeritidende* 1920, s. 372.
2. Se nærmere herom Hans Schultz Hansen: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993* (udk. nov. 1994).
3. Tvangsauktionsstatistik i Fr. von Jessen (red.): *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie*, III, Kbh. 1938, s. 352f.
4. Litteraturen om Selvstyrebevægelsen er sparsom. Se dog Svend Thorsen: *Delt efter anskuelser*, Kbh. 1970, s. 101ff og Hans Beyer: "Der Friese Cornelius Petersen und "Bondens Selvstyre"" *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 1962:2, s. 212-219. Det følgende hviler primært på bladet *Bondens Selvstyre* (BS) og avisudklip (LAA, forsk. avisudklipsamlinger).
5. BS nr. 5. Originalen har "opterer".
6. BS nr. 6.
7. Kim Salomon: *Konflikt i grænseland*, Kbh. 1980, s. 141f. *Hejmdal* 28.4.1926.
8. *Hejmdal* 21.6. og 18.10. *Flensborg Avis* 24.6.1926 (returoversættelser fra *Apenrader Tageblatt*).
9. Gengivet efter Staunings egen udtalelse i *Hejmdal* 28.9.1926.
10. BS nr. 36.
11. Alle valgtal fra von Jessen III, s. 230-34.
12. Peter Essom: *Selvstyrepengenes Saga*.
13. Til Samlingsbevægelsens udvikling: Peter Hopp: "Bodenkampf und Bauernbewegung", *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Bd. 100, 1975, især s. 241-314. Endvidere Henrik Becker-Christensen: *Det tyske mindretal i Nordslesvig*, II, 1990, s. 193-211. En samtidig aktørs vurdering hos Ernst Schröder: *Die nordschleswigsche Sammlungsbewegung*, Rendsburg 1928.
14. *Grænsevagten* 1928, s. 142f, 175f, 191, 208f.
15. Om krisen: *Det danske landbrugs historie* IV, s. 148-164, og Vagn Dybdahl m.fl.: *Krise i Danmark*, Kbh. 1975, især s. 74-122.
16. Niels Ulrichsen: *J.A.K. - en dansk krisebevægelse*, Kbh. 1978.
17. Lei Schmidts i note 19 anf. værk s. 14.
18. LA, foreningsarkiv nr. 13. Foreningen til Erhvervelse af tabte Hjem i Nordslesvig.
19. Fremstillingen af LS beror hovedsagelig på Lars Lei Schmidt: *Landbrugernes Sammenslutning i Sønderjylland 1931-36*, utrykt speciale, Historisk Institut, Aarhus Universitet, 1992. Se også Per Brogaard: *Landbrugernes Sammenslutning*, duplikeret speciale, Aarhus 1969, og Erik Helmer-Pedersens artikel i dette nr. af Bol og By.
20. Lei Schmidt (se note 19), s. 94-103. P. Agertoft: "Fritz Clausen", *Sønderjysk Månedsskrift* 1978, s. 33-40. Henning Poulsen: *Besættelsesmagten og de danske nazister*, Kbh. 1970, s. 124-126.
21. Se Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidts artikel i dette nr. af Bol og By.